

Х. Тұрсұн

т.ғ.д., профессор, Қожа Ахмет Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік
университеті, Түркістан, Қазақстан (khazretali.tursun@ayu.edu.kz)

Тұрар Рысқұловтың Германия эпопеясы

Андатпа

XX ғасырдың 20–30 жылдарындағы қазақ ұлттық саяси элитасының арасында Т. Рысқұловтың ұлттық мүддеге қатысты саяси көзқарастары мен азаматтық ұстанымдары қарама-қайшылықты болғанымен ол өз дәуірінің ең танымал саяси тұлғасы болатын. Оның есімі «Үлкен террордың» барысында ғана емес, Түркістан, Мәскеу, Монғолияда биік мемлекеттік лауазымда жүрген кездерінің өзінде орталық партиялық биліктің саяси ойындарында аса белсенділікпен аталған еді. Оның төңірегінде қалыптасқан осындай айғай-шулы нақандарының бірі — 1923 ж. Германияға жасаған ресми сапарына қатысты өрбіді. Өкінішке орай, Тұрар Рысқұловтың Германия эпопеясының себептері мен салдарлары көптеген ұлтшыл қайраткерлердің тағдырына қасіретті із қалдырды. Мақала қайраткердің кеңестік тарихнамада және тәуелсіздік жылдарында назар аударылмаған осы сапарының себеп-салдарын деректік негізде талдауға арналады.

Кілт сөздер. Тұрар Рысқұлов, Нәзір Төреқұлов, Германиядағы түркістандық студенттер, «Үлкен террор», пантюркизм.

Kh. Tursun

doctor of historical sciences, professor, Khoja Akhmet Yassawi International Kazakh-Turkish University, Turkestan, Kazakhstan (khazretali.tursun@ayu.edu.kz)

German Epic of Turar Ryskulov

Abstract

Among the Kazakh national political elite of the 20–30s of the XX century, T. Ryskulov was the most famous political figure of his time, despite conflicting political views and civic positions in national interests. His name was very active not only during the "Great Terror", but also in senior government posts in Turkestan, Moscow and Mongolia, in the political games of the central party government. One of the most famous campaigns around him was in 1923. This happened in connection with his official visit to Germany. Unfortunately, the causes and consequences of the German epic Turar Ryskulov left a tragic mark on the fate of many nationalist figures. The article is devoted to the actual analysis of the causes and consequences of this visit of a figure who was ignored in Soviet historiography and during the years of independence.

Key words. Turar Ryskulov, Nazir Torekulov, Turkestan students in Germany, The Great Terror, Pan-Turkism.

Х. Түрсүн. Тұрар Рысқұловтың Германия эпопеясы.

Т. Рысқұлов Түркістан Автономиялы республикасы үкіметінің басшысы ретінде 1923 жылдың күзінде Германияға сапармен барғаны белгілі. Бұл сапар БК(б)П Орталық Комитетінің келісімімен жоғары деңгейде ұйымдастырылған ресми сапар болатын. Сапардың басты мақсаты Түркістан мен Бұхарадан Германияда оқып жүрген студент жастардың жағдайына және екі ел арасында осындай жұмыстарды жалғастыру мүмкіндігін қарастыру болды.

Сапар барысында үкіметтік деңгейде қабылдаулардың, кездесулердің болғандығы жөнінде дерек жоқ. Т. Рысқұловтың өзі де түрлі жазбаларында ондай қабылдаулар жөнінде дерек қалдырмаған.

Германияға жастардың оқуға жіберілуі, олардың кейінгі тағдыры жайлы өзбекстандық ғалымы Шералы Турдиев Ташкенттегі және Германиядағы архитердің деректері негізінде «Улар Германияда уқиған едилар» [1] деген көлемді еңбек жазған еді. Оның зерттеу еңбегінде Тұрар Рысқұловтың есімі жалпы мәселелер қатарында айтылып кеткендігі болмаса, оның осы сапардағы атқарған қызметі толық ашылмаған. Мәскеудің архивінен қолымызға ілінген құжаттардың деректері және Ташкентте жарық көріп тұрған «Ақ жол» газетінде жарияланған мақалалар тақырыпты деректік негізде тарқатуға мүмкіндік береді.

Түркістан Республикасы үшін аса қажетті мамандықтар бойынша шетелге оқуға студенттер жіберу мәселесі Ағарту халкомы деңгейінде бірнеше рет көтерілген. Бұхара Халық Республикасының басшылары Файзулла Қожаев, Фитрат тарапынан да осындай бастамалар көтеріліп, соңында Түркістан Республикасымен бірге осы мәселе шешімін табады. Нәтижесінде 1922 жылдың соңында Түркістан мен Бұхарадан 70-ке жуық әртүрлі жастағы жігіттер мен қыздар Германияның түрлі қалаларына оқуға аттанады. Олардың таңдаған мамандықтары өлке үшін маңызды салаларды қамтыды. Атап айтқанда, ауылшаруашылығы, тоқымашылық, химия, электротехника, былғары өңдеу, фалсафа, педагогика, медицина мамандықтары еді.

Ф. Қожаев шәкірттерді Германияға алып баруды бұхаралық зиялы Абдувахид Бұрханов пен Германиядан келген татар зиялысы Әлімжан Идрисиге және А.Ф. Каменскийге тапсырады. Бұхарада медресе бітіріп, Түркия, Германияда болып келген Әлімжан Идриси Германияға баратын шәкірттердің басшысы болып тағайындалады.

Бұхара мен Түркістаннан Германияға оқуға барған жастарға Сыртқы істер халкомының орынбасары Чичерин және басқалар арқылы стипендия, сәлем-сауқат жіберіліп тұрған. Сонымен бірге

олардың тұрмыстық жағдайы, оқу барысымен қатар саяси идеялық көңіл-күйлері де кеңестік билік тарапынан жіті қадағалауда болған.

Шәкірттердің оқуын жалғастыруына байланысты Ф. Қожаев, Фитрат, Түркістан Үкіметінің төрағасы Т. Рысқұловтар көп көмек көрсетіп тұрған. Әйтсе де, Түркістанда басшылық қызметтерде болған европалық қайраткерлер жастардың Германияда оқуларын жалғастыруларына қарсылық жасап, оларды елге қайтаруға мүдделі болды. Мысалы, В. Куйбышев 1922 жылдың соңында Германияға жіберілген жастарды қайтарып, оларды Мәскеуде оқытуды қатты талап еткен, ал оған Ф.Қожаев қарсылық білдірген [1, 15 б.]. Бұл жағдай ресми орындарда да көтеріліп, оның соңы 1923 жылы Түркістан Халкомкеңесінің төрағасы Т. Рысқұловтың түркістандық және бұхаралық студенттердің хал-ахуалымен танысу мақсатында Германияға баруына ұласты. Осы сапарының мақсаты туралы Т.Рысқұлов 1923 жылдың 2 желтоқсанындағы мақаласында [2] «Германиядағы ортаазиялық студенттердің жағдайымен танысу және олардың оқуын жалғастырудың жағдайы мен қажеттілігін анықтау» болғандығын жазады. Осы сапарында Т. Рысқұлов студенттердің таңдаған мамандықтары Түркістан өлкесі үшін аса зәру мамандықтар екендігіне көз жеткізеді және олардың өз оқуын ықыласпен оқып жүргендігін, елге қайтып, алған білімдерін халық пен мемлекеттің игілігіне жұмсауға құлшынып жүргендігін де атап көрсетеді. Тұрардың мақаласынан Германиядағы студенттер арасында 4 қазақ бар екендігі айтылады. Сонымен қатар, Германиядағы елшілікте болған кездесуде Елшілік жанынан студенттерге басшылық жасайтын өкілдік ашу қажеттілігін айтып, «осындай құрылымдық өзгерістер іске асса студенттердің әлдеқандай теріс ықпалға еріп кету қаупі жойылады» деген қорытынды жасайды.

Үкімет басшысының осындай қорытындысына қарамастан 1924 жылы Германияға барған Орта Азия Мемлекеттік университетінің ректоры Мейерсон Германиядағы студенттермен кездесіп, оларды саяси сынақтан өткізеді және олардың басшысы Әлімжан Идрисиға сенімсіздік білдіреді. Ал келесі жолғы сапарында ортаазиялық студенттердің оқуын Германияда емес, Кеңес Одағында жалғастыруларын қатаң талап етеді.

Германияда білім алып жатқан жастар Европаның ғылымы мен мәдениеті, озық технологиялары жайлы «Ақ жол» газетіне мақалалар жариялап тұрған. Сондай мақалалардың бірін Шеген деген бүркеншік атпен Ғазымбек Бірімжанов 24 сәуір 1923 жылы жариялаған екен [3].

Ғазымбектің Европада алған білімі оның ой-санасын ғылыми таным деңгейіне көтергендігі осы мақаласындағы «Адамзат жаратылғаннан бері қарай жердің талай сілкінгеніне де болмай келе жатқан, ғасырдан-ғасырға күшейіп, өсіп-өніп, көркейіп келе жатқан бір-ақ адам болатын болса, оның жолы өлшеусіз жалғана беретін еңбек – білім. Бұл екеуі үзілсе, дүние кері кетпекші» деген философиялық пайымдауларынан аңғарылады. Сол сияқты «Қандай мақсат болса да, жету үшін уақыт, еңбек, білім керек. Тіршілік пен өмір де осы үшеуіне келіп тірелмекші» деген тұжырымы да оның интеллектуалдық деңгейінің жаңа сапаға көтерілгендігін танытады. Өкініштісі сол, болашағынан үлкен үміт күттірген Ғазымбектің тағдырында Германияда білім алуы өсу мен гүлденуге емес, тоталитарлық биліктің саяси қуғын-сүргініне ілік болып, терең із қалдырды.

Осындай мақалалардың бірін Әбдірахман Мұнайтбасов жариялаған [4]. Былғары өндеудің жоғары технологияларын тәптіштеп баяндаған бұл мақаланың да танымдық маңызы зор еді.

Германияда оқып жүрген студенттерге материалдық жәрдем жасау жөнінде Түркістанда көп жұмыстар атқарылған. Өзбек бауырлармен бірге қазақтар тарапынан да осында жұмыстардың атқарылғандығын «Ақ жол» газетінде жарияланған мақалалардан көре аламыз. Мысалы, ақмешіттік Жәнәбіл Нұрман М. Дулатовтың пьесасын қоюдан түскен қаржыны студенттерге көмекке беру жайлы жазған [5]. «Студенттерге жәрдем керек» деген атпен С. Асфендияров, А. Байтасов, М. Жұмабаев, И. Тоқтыбаевтар 1923 жылғы 27 мамырдағы санында жариялаған мақаласында көмекті «Қазақ-қырғыз көп жиылған шаһарларда сауық кешін жасап жинауға болады» дей келіп, көмекті ұйымдастыруға «басшылық қылып кірісуге өз тарапымыздан әр облыстан бірнеше кісілерді атап өтеміз. Түркістанан – Өтегенов, Ақмешіттен – Қоңыратпаев һәм Оспанов, Қазалыдан – Құлетов, Күзенбаев, Құлқашев, Шымкенттен – Жәрменов, Әулие-Атадан – Құшманбетов, Абланов, Ташкенттен – Төлебаев, Жетісудан «Тілші» газетін» ұсынады [6]. «Ағайын» деген бүркеншік есіммен 1924 жылдың 27 ақпанында жарияланған мақалада «екі қазақ-қырғыз жұртының санына қарағанда 5 кісі көп емес, дарияның тамшысындай. Бірақ, бұрын өнер деп шетке шығып көрмеген, әсіресе, техникасы күшті Германия секілді жердің атын шала еститін қазақ балаларының тұңғыш салған бұл жолы кейінгілерге үлгі болуға жараса керек» дей келіп, Германиядағы студенттердің қаржылық қиыншылығына көмек қолын созуға шақырады [7].

Жалпы, осы кезде шетелдерде оқитын түркістандық студенттерге стипендия әртүрлі мекемелер мен шаруашылық органдары тарапынан төленетін тәжірибе болған. Сондай себептермен де студенттерге стипендия уақтылы төленбей қалып жатқандығын Түркатком төрағасының орынбасары С. Қожановтың Орталық Халкомкеңесіне 1922 жылдың 22 желтоқсанында жолдаған жеделхатынан да аңғарамыз. Жеделхатта С. Қожанов шетелдегі студенттердің стипендияларының кешіктірілуінің себебін тез арада анықтауды сұрайды [8].

Т. Рысқұловтың Германияға сапары ресми биліктің жоспарына сай орындалғанына көз жеткіздік. Дегенмен, жастарды елге қайтаруға байланысты мәселелер толастамады, олардың үстінен қадағалау күшейе түсті. Қайраткердің осы сапарының салдары өзі үшін өте ауыр болды. Ең алғашқы сынақ, Т. Рысқұловтың Германия сапарының қаржылық есебі түрінде көрініс берді. РГАСПИ қорларында Т. Рысқұловтың Германияға сапарына қатысты бірқатар құжаттар сақталған. Осы құжаттардың дерегінде мынадай мәліметтерге кез боламыз: Т. Рысқұловқа осы сапары үшін 20 мың алтын ақша немесе 2 мың червонец бөлінген. Ол америка долларына ауыстырылғанда 9500 долларды құраған.

Осы қаржының жаратылуы жөнінде Т. Рысқұлов құзырлы органдарға жазбаша есеп береді. Қаржының басым бөлігі студенттерге стипендия ретінде таратылған. Атап айтқанда, түркістандық 11 студенттің әрқайсына 200 доллардан 1923 жылдың соңғы төрт айына және 1924 жылдың қаңтар айларына стипендия берілген. Студенттік Бюро кеңсесінің шығындарына – 100, Д. Битілеуовтың жеке қажеттілігіне – 20, Шығысқа қатысты кітаптар сатып алуға – 67, Халық комиссарлар кеңесіне қажетті кеңсе құралдарына 950, Ағарту халкомы үшін микроскоп сияқты тауарларға – 531 доллар жұмсалған. Осы есепке қарап отырып Т. Рысқұловтың фотограф және кинооператорлар жалдағандығын, студенттермен Берлин қаласын аралап, фильм түсірткенін аңғарамыз [9]. Демек, бүгінгі күні аса маңызды дерекке айналып отырған Германияда оқыған студенттер өмірінен түсірілген кино-фото құжаттар архивтерде сақталуы әбден мүмкін.

1923 жылдың 17 қыркүйегі мен 10 қазаны аралығында Т. Рысқұловқа жолбасшы және аудармашы болып қызмет көрсеткен Ғ. Бірімжановқа 100 доллар төленгендігіне қарап, қайраткердің Германияда болуын осы аралықпен шектеуге болмайды. Ол ресми

Х. Тұрсұн. Тұрар Рысқұловтың Германия эпопеясы.

құжаттарының бірінде Германияда бір айдан астам болғандығын жазады.

Ендігі мәселе, Германияда оқыған қазақ студенттерінің саны ресми құжаттарда төртеу деп жазылса (Ғ. Бірімжанов, Ә. Мұңайтпасов, Д. Битілеуов, Т. Қазыбековтер), «Ақ жол» газетіндегі жарияланымдар олардың бесеу екендігін айтады. РГАСПИ қорларындағы құжаттардан олардың бесіншісі Бөкей губерниясы Теңіз уезінің тумасы, Қазан университетінен Түркістан университетіне ауысқан Сабыр Танашов болып шықты. Ол Берлин ауылшаруашылығы институтының қант қайнату факультетінде оқыған. Оның «түркістандық стипендия алушылар қатарына қосып», өзіне «стипендия тағайындау» туралы өтінішін қанағаттандырған Т. Рысқұлов оған екі айлық стипендия бергізеді [9, л. 84.].

Дегенмен, ол жастарды елге қайтаруға байланысты мәселелер толастамады, олардың үстінен қадағалау күшейе түсті. Қайраткердің осы сапарының салдары өзі үшін өте ауыр болды. Ең алғашқы сынақ, Т.Рысқұловтың Германия сапарының қаржылық есебі түрінде көрініс берді.

Қысқасы, Германияға сапарына жұмсалған қаржы жөнінде көтерілген даңғазаға наразы болған Т. Рысқұлов 1923 жылдың 18 желтоқсанында Сталин мен Рудзутактың атына хат жазып, өзінің әрбір қадамын аңдыған бұндай әрекетке наразылығын танытады [10]. Т. Рысқұловтың Германияға сапарының ең үлкен салдары «Үлкен террор» кезінде оның шетелдегі пантүркішіл ұйымдармен байланысын айғақтайтын дәлел, дәйек түрінде көрініс тапты. Ол қамауға алынғаннан кейін жүргізілген алғашқы тергеулерінің бірінде, атап айтқанда 1937 жылдың 3-шілдесіндегі тергеу хаттамасында «Осының бәрі менің Германияға сапарымнан басталды» дей келіп, «шетелге студенттер жіберудегі мақсат эмиграциядағы пантүркішіл ұйымдармен байланыс орнату болғандығын, сол үшін де баратындар қатарына ұлтшыл жастар таңдалғандығын» көрсетеді. Сол студенттер қатарында Газымбек Бірімжановтың есімі ерекше аталады [11, 341 б.].

Мәскеуде биліктің жоғары эшелонында қызмет істеген қазақ ұлттық саяси элитасы өкілдері – Н. Төреқұлов, Т. Рысқұлов, С. Қожанов, Н. Нұрмақовтардың «Үлкен террордағы» айыпталуы 1937 жылдың 8 маусымындағы КСРО Ішкі істер халық комиссариаты Мемлекеттік қауіпсіздік Бас басқармасының «кеңеске қарсы пантюркистік ұлтшылдық ұйымдар туралы» циркуляр хатымен байланысты. Ол хат осы жылдың көктемінде Орта Азия мен Татарстан

республикаларында ұлт зиялыларын тұтқынға алу науқаны негіз нәтижесінде жазылды. Циркуляр хатта соңғы кезде шығыс республикалары мен облыстарда кеңеске қарсы астыртын жұмыс жасайтын ұлтшылдық элементтердің белсенділігі артып отырғандығы айтылған [11, 148 б.]. Олардың қызметі танымал «Алашорда», «Муссават», «Милли-Фирка», «Милли-Иттихад» ұйымдарымен байланыстырылады. Осындай айыптаулармен Т. Рысқұлов 1937 жылдың 21 мамырында тұтқынға алынды [11, 149 б.]. Н. Ежовтың жолдама хатымен ұсынылған олардың тергеу хаттамаларымен Сталиннің өзі тікелей танысып, тиісті нұсқаулар беріп отырған. Демек, саяси қуғын-сүргіннің жойқын үйірімінен алаштық, ұлтшылдық идеясына тартылған ұлттық элита құрамынан ешкімнің де аман қалуы мүмкін емес еді.

Т. Рысқұловтың тергеу хаттамасымен мұқият танысқан Сталин пантюркистік ұйым дегенге тартылғандардың фамилиясын қоршап қойып отырған. Ол белгі – «тұтқындау» дегенді білдіретін еді. Сталин Рысқұловтың хаттамасындағы 17 фамилияға осындай белгі қойған [11, 135–160 бб.].

Тергеушілер пантюркистік ұйымдардың Кеңес өкіметіне қарсы іс-әрекеттерін әсірелегендігі соншалықты ол тіпті сандыраққа айналып кеткен. «Біздің пантюркистік ұйым толық мағынасында біртіндеп Герман фашизмінің Кеңес Одағындағы барлау агентурасына айналды. ...Менімен және Мәскеудегі Герман елшілігімен байланыс Төрехұлов пен Хакимов арқылы іске асты» [11, 359 б.] деген сандырақ мойындауға бір басына қайсарлығы жетіп артылатын Т. Рысқұловтың психологиялық және физикалық қысымсыз қол қоюы мүмкін емес еді. Сол кезде қамауға алынған қайраткерлерді тергеудің қатаң тәртібі қалыптасты. Тергеудің адам құқын аяққа таптап, өрескел жүргізілгендігі өз алдына, «қажетті» показаниясын алу үшін тергеушіні ұрып-соғу тәсілі қолданылды. Бұл жөнінде тұтқынға алынып, әртүрлі мерзімге кесілгендер ғана емес, жаппай қуғын-сүргін кезінде заңдылықты бұзғандығы үшін айыпталған НКВД қызметкерлері де куәлік етеді. Тергеуде «физикалық ықпал ету» тәсілін қолдану жөнінде Сталиннің де жазбалары сақталған. Бүкілодақтық Атқару Комитетінің хатшысы И.С. Уншлихттың тергеу хаттамасымен танысқан Сталин «...Уншлихтты Польша агенттерін айтпағандығы үшін ұрып-соғындар» деп Ежовқа қатаң тапсырма берген [11, 137 б.].

Х. Тұрсұн. Тұрар Рысқұловтың Германия эпопеясы.

Тұрар Рысқұлов 3 шілде 1937 жылғы тергеу хаттамасында Рыковтың Мәскеу мен Орта Азиядағы және Қазақстандағы шетелдік елшіліктермен байланыс орнату туралы ұсынысынан соң бірін-бірі алмастырып, Геджас-Аравияда КСРО өкілетті елшісі болып қызмет істеген Төрәқұлов және Хақимовпен кездескендігін, ол екеуінің Германия, Жапония және Түркияның барлау органдарымен ертеден байланыста болғандығын айтады [11, 351 б.]. Саяси қуғындау аппаратының мүлтіксіз және жоспарлы түрде жасаған тергеушілер алдына келген айыпталушының кез келген байланыстарын өз қалауларына сай бұрып алатындығы және мойындататындығы белгілі.

Осы айыптаулардың табан тірейтін дәйегі Т. Рысқұловтың 1923 жылғы Германияға сапарына қатысты болды. Жоғарыдағы аталған Т. Рысқұловтың тергеу хаттамасы барлығы 25 парақты құраған болса, оның үш парағында оның осы сапарында студенттермен жүргізген агентуралық жұмыстары, Германия сыртқы барлау қызметімен кездесулері, Түркістанға неміс өнеркәсібінің концессияларын орналастыру, Кеңес Одағынан бөлінген жағдайда Түркістан мен Қазақстанның Германия протекторатына көшуі және т.б. туралы өзара келіссөздерді құрайды.

Т. Рысқұловтың тергеу хаттамасындағы Түркістан мен Қазақстанда жұмыс істеген пантюркистік ұйымдар «неміс барлау агентурасына айналды» деген көрсету тергеушілердің кішкене детальдан үлкен конструкциялар жасайтын «шеберлігімен» үлкен айып болып тұжырымдалды.

Қайта құру жылдары саяси қуғын-сүргін құрбандарын ақтау мақсатында НКВД архивының қорларымен жұмыс жасаған «Яковлев комиссиясының» тыңғылықты жұмыстарының барысында Ежовтың Сталинге арнайы жолдама хаттарымен жіберілген тергеу хаттамаларының арасында Н. Төрәқұловтың, Н. Нұрмақовтың тергеу хаттамалары жоқ. Олардың көрсетулерінде тергеушілердің айыптауға құрылған конструкцияларына тиянақ болатын маңызды ақпараттар болмаған. Содан да болуы керек, Одақ көлемінде кең ауқымды қамтыған тергеу процестерінің соңын күтпей-ақ 1937 жылы Н. Нұрмақов 27 қыркүйекте, Н. Төрәқұлов 9 қарашада ату жазасына кесілді. Ал Т. Рысқұлов пен С. Қожановты пантүркіштік ұйымның басшылары ретінде 1938 ж. 8 ақпанына дейін Бутырка түрмесінде ұстап, Мәскеуде тергелген ұлттық элитаның ең соңынан үкім шығарған.

Т. Рысқұловтың Германияға сапарының себептері ізгі мақсаттарды көздегенімен тоталитарлық биліктің қуғындау саясаты барысында оның салдары жеке өз басы үшін ғана емес, өзге тұлғалар үшін де орны толмас қасіретке айналды.

ӘДЕБИЕТТЕР

1. Турдиев Ш. Улар Германияда уқиған едилар. –Т., 2006. – 256 б.
2. Туркестанская правда, 2 декабря 1923 г.
3. Білім керек (Германиядан келген хат) // «Ақ жол», 1923 ж. 24 сәуір.
4. Қолдан былғары жасау //«Ақ жол», 1923 жыл 4 қыркүйек.
5. Германияға кеткен қазақ студенттеріне жәрдем //«Ақ жол», 1923 ж. 23 маусым.
6. Студенттерге жәрдем керек //«Ақ жол», 1923 ж. 23 маусым.
7. Германиядағы оқушылар да ұмытылмасын! // «Ақ жол», 1924 ж. 27 ақпан.
8. ОРОМА. Қор Р-34, тізбе 1, іс 1380, 510 п.
9. РГАСПИ. Ф.17, оп. 84, д.526, Л.78–80
10. РГАСПИ.ф.17, оп. 84, д.527, Л.200
11. Хаустов В., Самуэльсон Л. Сталин. НКВД и репрессии 1936–1938 гг. –Москва: РОСПЭН. 2010. 432 с.

REFERENCES

3. Týrdiev Sh. Ýlar Germaniada úqıǵan edilar. -T., 2006. – 256 b.
4. Týrkestanskaja pravda, 2 dekabrja 1923 g.
5. Bilim kerek (Germaniadan kelgen hat) // «Aq jol», 1923 j. 24 sáyir.
6. Qoldan bylǵary jasaý //«Aq jol», 1923 jyl 4 qyrkúiek.
7. Germaniaga ketken qazaq stýdentterine járdem //«Aq jol», 1923 j. 23 maýsym.
8. Stýdentterge járdem kerek //«Aq jol», 1923 j. 23 maýsym.
9. Germaniadaǵy oqýshylar da umytylmasyn! // «Aq jol», 1924 j. 27 aqpan.
10. ÓROMA. Qor R-34, tizbe 1, is 1380, 510 p.
11. RGASPI. F.17, op. 84, d.526, L.78–80
12. RGASPI.f.17, op. 84, d.527, L.200
13. Haýstov V., Samýelson L. Stalin. NKVD i repressii 1936-1938 gg. –Moskva: ROSPEN. 2010. 432 s.

X. Тұрсұн. Тұрар Рысқұловтың Германия эпопеясы.

Özet

20. yy.'ın 20–30'lu yıllarında Kazak milli siyasi aydınlarından Т. Рысқұлов milli gelirle ilgili siyasi görüşleri ve milli prensipleri farklı olduğundan kendi döneminin en ünlü siyasi kişisi idi. Onun adı “Бүyük Терör”ün süreci де ğил; Түркистан, Москва ve Моғолистан'daki yüksek kurumlarda Merkezi Parti idaresinin siyasi tavırlarında aktif bir şekilde geçmekteydi. Onun etrafında oluşан кavgalı dönemlerden biri de 1923 yılında Almanya'ya yaptığı seferle ilgili gelişmedir. Maalesef, Т. Рысқұлов'un Almanya epik destanının yazılış sebeplerinin pek çoғu milli görevlilerinin hayatına bir iz bırakmıştır. Makale Т. Рысқұлов'un Sovyet tarihnamesinde ve egemen olduğu yıllarda dikkate alınmamış olup, bu seferlerin sebepleri belgesel esasına dayandırılarak tahlil edilmiştir.

Анаhtar кelimeler: Turar Рысқұлов, Nazir Төрекұлов, Almanya'daki Түркистанlı öğrencileri, “Бүyük Terrör”, пантүркизм.

(Tursun H. Turar Riskulov'un Almanya Epik Destanı)

Аннотация

Среди казахстанской национальной политической элиты 20–30-х годов XX века Т. Рысқұлов был самым известным политическим деятелем своего времени, несмотря на противоречивые политические взгляды и гражданские позиции в национальных интересах. Его имя было очень активным не только во время «Большого террора», но и на высокопоставленных государственных должностях в Туркестане, Москве и Монголии, в политических играх центрального партийного правительства. Одна из самых известных кампаний вокруг него была в 1923 году. Это произошло в связи с его официальным визитом в Германию. К сожалению, причины и последствия германского эпопеи Турара Рысқұлова оставили трагический след в судьбе многих национальных деятелей. Статья посвящена фактическому анализу причин и следствий этого визита деятеля, который не отражался в советской историографии и в годы независимости.

Ключевые слова. Турар Рысқұлов, Назир Тореқұлов, туркестанские студенты в Германии, «Большой террор», пантюркизм.

(Тұрсұн X. Германская эпопея Турара Рысқұлова)